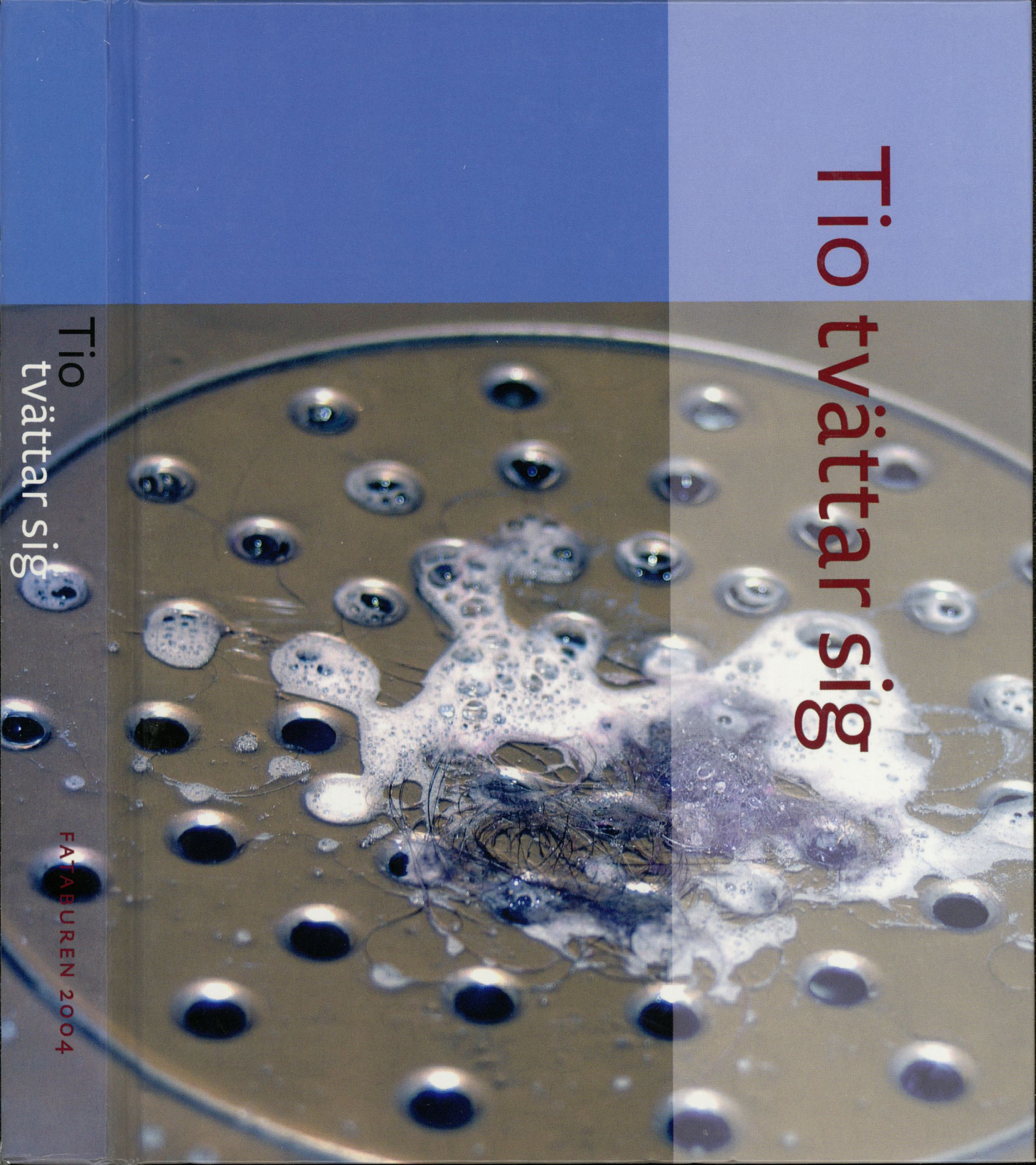

Tio tvättar sig

Tio
tvättar sig

FATABUREN 2004

Tio tvättar sig

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2004

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Från början har årsboken varit en förbindelselänk till stöd- och vänföreningar och idag är den också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna.

Museernas verksamhetsberättelser trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Fataburen 2004
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Christina Westergren
Bildredaktör Birgit Brånvall
Bildsökning även Tomas Fermelin
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Omslagsbilder foto Mats Landin och Lis Granlunds familjealbum
För- och eftersättsblad se bild s. 88
Foto s. 2 Birgit Brånvall
Tryckt hos Fälth & Hässler, Värnamo 2004
ISSN 0348 971 X
ISBN 91 7108 494 0

Vem var Johan
Lundin? Kryckorna
som han lämnade
efter sig leder oss in i
1800-talets brunnsliv.
Foto Mats Landin,
Nordiska museet.

Vattnets renande och läkande kraft

Om hälsobrunnar, offerkällor och volontären Johan Lundin

Vatten är livsnödvändigt och oförgängligt. Vi bär alla urhavet inom oss och lämnar det vidare till våra efterkommande. Tanken svindlar. Inom oss kan vi ha en vattendroppe som för miljontals år sedan dracks av en dinosaurie. Kanske Sokrates tvådde sina händer i samma vatten som vi nu dricker.

Vattnet binder oss samman och ända sedan urminnes tider har vattnet tillmätts olika, ibland magiska, egenskaper. Vatten ansågs vara ett utmärkt skyddsmedel mot de onda makter som förr ständigt antogs hota människors hälsa. Det är en världsomfattande tro att onda makter själva levde i smuts och orenlighet. Om vattnet fick rena kroppen vek alla onda väsen undan. I många sägner om övernaturliga väsen kan dessa bara skada människan om hon är otvättad. En bonde i Vittskövle, Skåne, som förargat bäckahästen, hotades av denne med orden: »Om jag träffar dej otvättad en morgon, ska jag allt ge dej, för att du slagit mej!«

LENA KÄTTSTRÖM

HÖÖK är intendent med ansvar för folktro och folkmedicin inom Nordiska museets antikvariska avdelning.

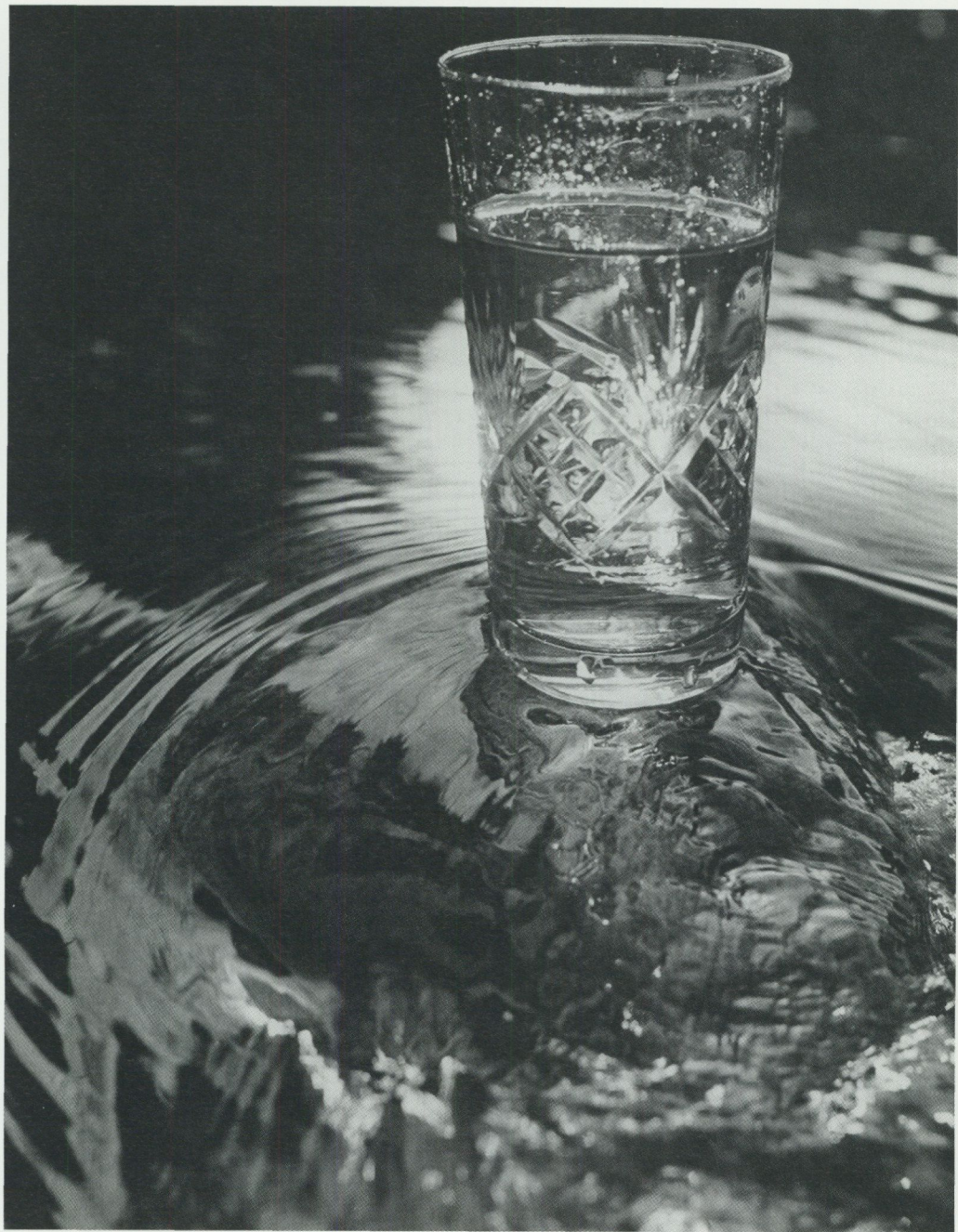
Tron på att vattnet renar, inte bara från smuts utan även från sjukdom, går som en röd tråd genom historien. Idag känner vi till hygienens betydelse för att bota och förhindra spridning av sjukdom, men vattnet har även tillskrivits andra egenskaper som på olika sätt hade både förebyggande och botande verkan. Man drack »märg i benen« vid offerkällorna och vatten ingick i otaliga huskurer. Vid hälsobrunnarna renades kroppen, både invärtes och utvärtes, för att få kropp och själ i balans. För att hålla sig frisk och bota olika åkommor skulle man dricka och bada i olika sorters vatten. Tron på vattnets mirakel lever ännu. Se bara på dagens mineralvattendrickande och spa-vistelser. Vad är det vi tror oss köpa om inte hälsa och harmoni genom vattnet?

Källoffer från Djurgårdsbrunn

Våren 2003 inventerades »tro och sed-magasinet« i Nordiska museet inför en flytt till mer ändamålsenliga lokaler i Munkhättan. Plötsligt dök det upp ett stort antal kryckor. På översta hyllan under taket låg inte mindre än 28 stycken kryckor, inklusive ett par lösben. Första tanken var att det handlade om lysningsseden »käpp och krycka«, där ett par sådana i miniatyr överlämnas till fästfolket att stödja sig på, fast här var kryckorna i naturlig storlek. Vid kontroll i föremålsdatabasen visade det sig dock att kryckorna, alla med inventarienummer 107.183, var »källoffer från Djurgårdsbrunn«.

Ytterligare uppgifter fanns att hämta i museets huvudliggare: Kryckorna skänktes till museet 1906 av direktör C. A. Söderlund, källarmästare vid Djurgårdsbrunns vårdshus. De uppgavs vara från 1800-talets början och »kvarlämnade av sjuklingar

Höger sida. Rent vatten kan vara en bristvara idag, men i Sveriges kranar porlar ett av världens renaste vatten. Foto Kerstin Bernhard 1977. Nordiska museets arkiv.

som vid brunnen återvunnit hälsan«. Hade dessa blivit så friska av att dricka brunn att de slängt kryckorna och vandrat därifrån för egen maskin? Eller hur hade det hela gått till?

Vid en närmare genomgång av kryckorna visade det sig att samtliga var av trä och enkelt utformade, en del med textilstoppning upptill över den bygel som placeras i armhålan. Somliga var försedda med inskriptioner och årtal:

WOLLÄN:T:W:K:A:F: No 16 IOH: LUNDIN. 2c 1804.

Afsk: Wolont. vid Kl. A:F:G:E:S: Söderberg 1804

Hustru Källberg. 1805

Betienten Joh:Frisk 1805

Maria [Per?]ling 1796

Jungfrun Elisabeth Henning[?] Praktikant 1805 U.....källan
[Ugglevikskällan?]

Maria

Sjöm. AND:Sundgren 1804

Nyman

Alla de tjugioåtta kryckorna, inklusive ett par lösben, som skänktes till Nordiska museet 1906 av källarmästaren vid Djurgårdsbrunn under beteckningen »källoffor från Djurgårdsbrunn«. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

Kryckorna väckte många frågor. Varför fanns det ett så stort antal och hur kom det sig att de lämnats kvar vid Djurgårdsbrunn? Vad kunde inskriptionerna och årtalen betyda, vad hade hänt? Det verkade enklast att försöka ta reda på det via de kryckor

Volontären Söderbergs lösben. Foto Mats Landin, Nordiska museet.

och lösben som ägts av Lundin och Söderberg. De hade båda titeln *volontär*, enligt Nationalencyklopedin en »fast anställd militär med menigs tjänstegrad som undergår utbildning till underbefäl«. Kanske kunde det gå att hitta några uppgifter om dem i Krigsarkivet. Mycket riktigt, efter en halv dags letande lyckades vi säkerställa »Wolontaire Nr 16 Johan Lundin vid Kongl. Arméens Flotta och Stockholms Escaders Sjö Artilleri Batallion« som användare av ett par av kryckorna. Han föddes i Stockholm år 1766 och skrevs in vid flottan 1789. Han var 5 fot och 6 tum lång (ca 165 cm), sjöman och lutheran. 1789 står han som gift, men senare är han ogift. Han tjänstgjorde vid Skeppsholmen i Stockholm, men 1803 var han »Utrikes permitterad enl. uppvist attest«.

Under 1804, det årtal som är inskuret på kryckorna, står Nr 16 Johan Lundin noterad som »sjuk« men fortfarande utrikespermitterad. Frågan som inställer sig då är ju om han blivit skadad i något krig. Men längst bak i mönsterrullan för år 1804 ligger en lös lapp med rubriken »Sjukförslag« och längre ner på denna lapp står: »Volontair Johan Lundin – Giktvärk.« Ingen rejäl krigsskada således. Och årtalet 1804 får sin förklaring som det år då kryckorna började användas.

Men vad hände sedan? Blev Johan Lundin helt frisk? Blev han botad av en kur vid Djurgårdsbrunn och offrade han i så fall sina kryckor av tacksamhet? I mönsterrullan för år 1805 är han »sjuk på sjukhuset« och samtidigt utrikespermitterad. 1806 och 1807 är han »sjuk på sjukhuset« men det nämns inte längre något om utrikespermitterad. Han står fortfarande kvar på avlöningsrullan. Sedan blir arkivhandlingarna mer knapphändiga och vi hittar honom inte längre.

Samtidigt har spåret till Djurgårdsbrunn visat att en doktor

Nils Åkerman där år 1821 anlade Gymnastiskt-ortopediska institutet, som 1828 fick namnet Josefinska ortopediska institutet efter dess beskyddarinna kronprinsessan. Det avsåg särskilt att »lemna vård och bot åt personer, som lida av hvarjehanda missbildningar, såsom snedhet i ryggen, krökning av benpiporna, fötternas onaturliga skapnad m.m.«. Förutom vattenkurer utsattes patienterna för sjukgymnastik, elektriska behandlingar, sträcksängar och stödjebandage. Det var ju perfekt – det låter som en lämplig behandling för Lundin. Men skulle han ha gått på kryckor ända från 1804 till 1820-talet, i bortåt 20 år, för att sen plötsligt bli frisk?

Jag får ett meddelande från Stockholms stadsarkiv om att de hittat »Volontären vid 2 comp nr 16 Lundin« i sina handlingar. Enligt Skeppsholmsförsamlingens dödbok dog han vid 42 års ålder den 23 december 1808 – av feber. Så snöpligt. Där försvann kopplingen till Josefinska ortopediska institutet. Men eftersom årtalen på de övriga kryckorna sträcker sig från 1796 till 1805 borde det ju ha funnits någon verksamhet vid brunnen även tidigare. Det visar sig dessvärre svårt att hitta arkivhandlingar från Djurgårdsbrunn. De uppgifter jag får fram, som till stor del består av kartor, visar i alla fall att man haft botande verksamhet vid brunnen även före 1821. Vid den tid Johan Lundin skulle kunna ha vistats där, åren 1804–1808, kunde Djurgårdsbrunn erbjuda både brunnsdrickning och olika terapeutiska bad i badhus. Det fanns fattighus för medellösa samtidigt som det fanns välgörenhet även för mindre bemedlade högreståndspersoner.

Men vad var det då med vattnet som gjorde dessa mirakulösa tillfrisknanden möjliga? Låt oss se på det undergörande vattnets väg genom den svenska historien.

Offerkällor och källkult

Inom källkulten i Norden var det nordrinnande vattnet det mest verkningsfulla. Norr uppfattades som det ondas hemvist och dit skulle sjukdomen återförpassas. Som en följd därav kom allt gott söderifrån. Om man drack eller badade i det nordrinnande vattnet fick man av det goda, samtidigt som det onda sköljdes bort och förpassades norrut, dit där det hörde hemma. All möjlig folktro kring vatten står att läsa i *Vattnens folklore* av Carl-Herman Tillhagen, mångårig medarbetare vid Nordiska museet. Och ännu mer finns om vatten och källor i Folkminnessamlingen i Nordiska museets arkiv.

En lång rad utvärtes sjukdomar botades med att den sjuke helt enkelt baddades eller tvättades med detta nordrinnande vatten. Det gällde till exempel »älvablåst« (vanligen nässelfeber eller plötslig diarré) som man trodde att man fick genom att älvorna blåste på en. Även gikt, värk, reumatism, svullnader och kikhosta botades med nordrinnande vatten. Det fanns särskilda »ögonkällor«, »barnabrunnar«, »skabbkällor« och »vårtekällor«. För att bli fri från rakitis (=engelska sjukan, en skelettsjukdom som förr ibland drabbade små barn och som egentligen berodde på brist på D-vitamin) tillverkades en påse med nio olika sorters örter som barnet bar på sig i nio dagar, varefter den kastades i nordrinnande vatten. Nordrinnande vatten var också en vanlig beståndsdel i de dekokter som de kloka gummorna och gubbarna blandade till.

Även den som inte plågades av sjukdom eller värk kunde ha nytta av ett besök vid en hälsokälla. Vattnet fungerade även som ett skydd mot sjukdomar och avundsjukans ondska. Det skänkte kraft åt den trötte och arbetslust åt den nedstämda. Annandagens morgon skulle hästarna vattnas i nordrinnande

vatten för att hålla sig friska under det kommande året. Detta kombinerades med Staffansritt, dvs. kappridning.

Vid vissa tidpunkter som trefaldighetsafton och midsommarafton ansågs vattnet särskilt kraftfullt och läkande. I mellersta och norra Sverige var det vanligast att man besökte källorna på trefaldighetsafton, medan midsommarafton var den magiska källaftonen i södra Sverige. Gränsen går genom norra Östergötland, Närke och södra Värmland. Även julbadet kunde försees med denna extra kraft från sommaren genom att torkade midsommarblomster lades ner i badvattnet. Ett sätt att uppnå hälsa var att naken rulla sig i midsommardaggen.

En allmän föreställning i svensk folktro har varit att ett »rå«, vanligtvis ett kvinnligt övernaturligt väsen, höll till i källan och hade till uppgift att värna denna och mot offer ge källvattnet dess botande kraft. Rået är för det mesta osynligt och hjälpsamt om man själv betar sig högaktningsfullt och lämnar en lämplig offergåva, oftast i form av mynt.

I den nordiska mytologin rinner flera heliga källor. Världsträdet Yggdrasils rötter växer nere i underjordens djupa källflöden och en rot når ända fram till Mimers källa, vars vatten är mättat med urtidsvisdom.

Källkult förekom redan i det förkristna Sverige. Till exempel fanns Alvkällan i Gamla Uppsala och i Vendel inte långt därifrån låg Odensbrunn. Sedan kristendomen på 1000-talet befest sin ställning i Norden såg kyrkan med oblida ögon på den »hedningatro« som låg bakom källkulten. Man kom emellertid fram till att det skulle vara oklokt att helt förbjuda de sjuka att besöka hälsokällorna. I stället »kristnades« allt fler källor genom att man helt enkelt bytte ut deras gamla hedninganamn mot helgonnamn. Helge Thors källa blev S:t Olofs källa och Odins

brunn döptes om till S:t Nicolai källa osv.

Andra åtgärder var att resa ett kors vid källan och, som vid exempelvis Svinnegarns källa utanför Enköping, lägga ut en förseglad offerstock vid källan, i vilken de hjälpsökande kunde lägga sina offerslantar i stället för att kasta dem i vattnet. Offret gavs då inte längre till källans »rå« utan till de kristnas Gud. Men menige man höll envist fast vid sin fäderneärvda tro på källans »rå«, vilket arkivuppteckningar från 1900-talets början visar.

I och med reformationen på 1500-talet kom man i stället att tala om den »papistiska källkulten« som ett uttryck för vidskepelse. Gustav Vasa förbjöd allt vallfärdande, källorna stenades igen och korsen togs bort. Men de flesta källorna fortsatte att användas ändå, så kyrkans och statsmakternas ansträngningar var förgäves.

Särskilt påtagligt var detta vid Svinnegarns källa. Den besöktes på trefaldighetsafton av stora skaror, från 1100-talet och ända in på 1900-talet, trots myndigheternas upprepade försök att stoppa det hela. År 1642 klagar ärkebiskop Laurentius Paulinus i ett brev till pastorn i Svinnegarn:

»Men i detta året förnimmer man, att där varit mycket flera besökare än tillföre, somliga hava klätt av sig och kastat sig i källan och tumlat sig, somliga hava gått upp i skogen, bärandes vatten i ämbar och byttor etc. och tvagit sig, somliga hava kastat i källan ringar, somliga enekors etc.«

Källan ansågs särskilt verkningsfull vid botandet av »verk, lamhet, ofruktsamhet och krämpor«. Vid 1600-talets slut beskrivs Svinnegarnskällans helande kraft av Johan Schwede i en dissertation vid Uppsala universitet:

»Denna källa lär fordom ha varit så hälsobringande, att sjuk-

lingar ... efter att ha druckit därav blivit fullständigt friska. Mången som kom dit med lama lemmar, framsläpande sig med möda eller buren av andra, kunde bege sig hem till fots, ja i gångens raskhet tävla med de friskaste. I den kyrka som ligger vid källan visades därför fordom en väldig massa stavar som

Trefaldighetskälla vid Löfmarken, Söderbärke socken i Dalarna, foto-graferad på trefaldighetsafton den 13 juni 1908. Källan är iordningställd med granris och bågar av björkris. Flickan på bilden är i färd med att hämta upp vatten ur källan med en skopa gjord av en näverstrut och en björkgren. På trefaldighetsafton, i fullmånens sken, drack man »märg i ben« i mellersta och norra Sverige. Foto A. Hultgren. Nordiska museets arkiv.

lämnats kvar för att visa världen att de tidigare ägarna ej behövde dem mer.«

Men källans kraft verkar knappast ha varit i avtagande. Ett omfattande marknadsliv växte fram med tusentals besökare som kunde ha rest så långt som 30 mil för att komma dit. Ett ögonvittne från 1840 berättar:

»På den stora ängen invid källan böljade en människoskara på flera tusen personer, och där sågos vagn vid vagn, häst vid häst, stånd vid stånd å ömse sidor om platsen närmast källan. Musik och dans saknades icke heller. Allt liknade en stor marknad. – På bägge sidor om källans rännil voro löfruskor parvis placerade...

I solnedgången skulle man begagna sig av källans underbara kraft. Alla skulle dricka av dess vatten; men man fick också bevittna, huru karlar som voro krymplingar eller sjuka, klädde av sig alldeles nakna, kröpo ned och lade sig i ränniln, där löfruskorna stodo, insmorde sig med leran, vältrade sig i vattnet och tvådde sig, hvilket såväl de själva som det omgifvande folket funno helt naturligt.«

Liknande berättelser finns också om andra källor, även om besökarantalet där inte var lika stort.

Det var på trefaldighetsafton, en vecka efter pingst, som källan vid Svinnegarn besöktes. Trefaldighetsafton var förr en av sommarens viktigaste fester i norra och mellersta Sverige. Då uppsökte man bygdens trefaldighetskälla för att i fullmånens sken under ceremoniella former dricka av eller tvätta sig i dess vatten. Därmed försäkrade man sig om hälsa under följande år, på samma sätt som man söderut gjorde under midsommarnatten.

Uppteckningar från 1930-talet berättar hur man överallt förberedde besöket. Traktens ungdomar samlades dagen före

trefaldighets- eller midsommarafton för att rensa upp källan och ställa i ordning den. I Norrland brukade man lägga granris på botten av källan, söderut stack man björklövskvistar i vattnet. I Närke satte man upp lövbågar över källan och flätade en krans som lades över det ställe där vattnet porlade fram i källans botten.

Trefaldighetskällorna har ofta medeltida, katolskt ursprung, men kan dessutom från början ha varit förkristna offer- eller kultplatser. Trefaldighetsnatten har alltid fullmåne, eftersom den är bunden till påsken. Att källdrickning i så stor omfattning försiggått under trefaldighetsaftonen har tolkats som en kvarleva av ett samband mellan förkristen källkult, måndyrkan och någon form av vårlig religiös högtid.

Källan kunde inte bara avvärja ont och bota sjukdomar, den kunde också avslöja framtiden. De övernaturliga makter som bodde i den har sedan urminnes tider ansetts ha förmågan att avslöja framtiden. Efter att under vissa ceremonier ha druckit av vattnet skulle man få se sin tillkommandes bild avspeglas i vattenytan. Om man ville se hur långt man hade kvar att leva kunde man kasta ett träkors i källan – om korset flöt troddes dess ägare leva året ut, men sjönk det skulle man inte överleva nästa år.

För att få bot av källans vatten var det nödvändigt att offra något, vanligtvis ett mynt eller en nål. Genom ett offer visade man sin tacksamhet till källan och de andemakter som ansågs ge den dess hälsobringande kraft. Dessutom fanns föreställningen att man fäste sjukdomen vid offergåvan – det blev samtidigt ett sätt att göra sig av med det onda. Därför var det farligt att stjäla offergåvorna ur brunnen. Den som gjorde det fick själv den sjukdom för vilken slanten var offrad. En annan tro var att tjuven fick ett svårbotligt utslag.

De vanligaste offergåvorna i källorna är metallföremål, företrädesvis mynt, men även nålar, knappar och ringar av koppar eller mässing, ibland silver. Metall troddes allmänt vara verkningsfullt mot onda makter och användes ofta i avvärande syfte även i andra sammanhang. Djuren kunde t.ex. skyddas om man hängde upp korslagda lieblad över dörren. Ibland kan även skärvor av keramik, ofta glaserad, och porslin förekomma som källoffer. De talrika myntfynden kan, genom att de är försedda med årtal, ge oss en uppfattning om hur länge källan har varit i bruk.

I Barnabrunnarna i Ödestofta i Småland hittades 6000 mynt, varav de äldsta är präglade på 1300-talet och de yngsta under andra halvan av 1800-talet. Ett 50-tal mindre metallföremål, bl.a. ringar, ett hängsmycke, knappar och hårnålar hittades också här. Vid barnabrunnar kunde man inte bara offra ett mynt eller annat metallföremål i källan, utan även lägga ner lentyget som det sjuka barnet burit.

Ytterligare en kategori av källoffer utgörs av kryckorna. I Nordiska museets arkiv finns uppteckningar från hela landet som berättar om käppar och kryckor som lämnats kvar även vid andra offerkällor och hälsobrunnar än Djurgårdsbrunn. De uppges vara kvarlämnade, ibland upphängda i träden eller i badkurer invid källan, av botade som velat visa sin tacksamhet.

Hur många av alla dessa kvarlämnade kryckor runt om i landet som finns kvar idag är ovisst. En del kanske har gått samma öde till mötes som kryckorna från Sånga källa vid Ångermanälven. Vid en biskopsvisitation i Sånga 1642 befalldes att kyrkans stora samling av kryckor, som kvarlämnats av dem som botats vid källan, skulle eldas upp.

Hälsobrunnar och brunnsliu

En mer »vetenskaplig« syn på vattnets botande förmåga kom i och med hälsobrunnarnas framväxt, med början vid 1600-talets slut. Man talade då om vattenkurer, vattenläkekonst och *hydroterapi*.

Vattnet vid hälsobrunnarna ansågs hälsobringande, främst genom förekomsten av olika mineralsalter. Det skulle drickas i stora mängder och vid bestämda tidpunkter under dagen. Vattnets helande kraft användes även utvärtes genom olika helande bad.

I boken *Bad och bot* beskriver Matts Bergmark ingående brunnslivets framväxt i Sverige.

Den tidiga brunnskuren gick kort och gott ut på att skölja ur kroppen dess osunda vätskor och metoden var att dricka stora kvantiteter mineralvatten. Själva kraften i mineralvattnet trod-

»Porla Brunnsgäster 1812 i augusti.« Teckning av J. T. Sergel. Att döma av Sergels karikatyr har de flesta som sökte sig dit lidit av gikt eller reumatism. På Porla fanns även ett gammalt kryckhus »där massor av kryckor och käppar likt troféer voro upphängda«. Foto i Nordiska museets arkiv.

de man härstammade från en »hemlig livgivande syra«, *acidum occultum*. Denna syra visade sig vid senare analyser vara kolsyra. Mineralkällor kallades även surbrunnar och ju mer kolsyra det fanns i vattnet, desto mer hälsosamt och stärkande ansågs det vara. Skillnaden mellan mineralvatten och annat källvatten var att det förra hade högre halter av lösta salter och gaser.

Brunnsdrickning förekom i medelhavsländerna redan under antiken, men i övriga Europa blev bruket utbrett först under 1500-talet, när man systematiskt började söka efter surbrunnar. Eftersom de inhemska sjukvårdsresurserna vid den här tiden var tämligen små i Sverige, var de svenskar som ville sköta eller återvinna hälsan hänvisade till att åka till någon av kontinentens berömda kurorter. På 1600-talet for många svenskar till Karlsbad, Eger, Wildingen, Selters, Schwalbach, Pyrmont, Aachen och Spa.

Trots att det var få förunnat att åka på dessa hälsoresor, innebar det att mycket pengar flöt ut ur landet. Möjligheten fanns visserligen att importera mineralvatten, men dels var det dyrbart och dels tvivlade både allmänheten och doktorerna på att det lagrade vattnet skulle besitta samma kraft som vid källan.

Det ansågs därför vara av nationalekonomiskt och medicinskt intresse att man försökte leta upp mineralkällor även i Sverige, för att vid dessa kunna organisera en inhemsk sjukvård. Uppdraget gavs 1667 till den unge läkaren och kemisten Urban Hjärne. Det bestod i att »lära sig förstå mineralbrunnar för att sedan i Sverige kunna uppleta dylika«. Efter att ha besökt kontinentens hälsobrunnar åkte Hjärne land och rike runt, gjorde vattenprover och letade efter mineralbrunnar. 1678 upptäckte han Sveriges första surbrunn i Medevi i Östergötland. Hjärne beskriver vattnet som rent och klart och »som vin med pär-

lor som spritter och springer«. Det var dessutom hållbart vid förvaring. Snart togs många andra brunnar i bruk, som t.ex. Ramlösa, Loka och Porla. Hjärne påstår att enbart genom att dricka brunnsvattnet kan man kurera sjukdomar som slag, gikt, fallandesot, blindhet, värk, blodspottning, vattusot, huvudvärk och skörbjugg. De flesta mineralkällorna i Sverige var järnkällor och dessa ansågs bra mot »bleksot« eller blodbrist.

Det var inga små mängder vatten som ingick i vattenkurerna. Hjärne rekommenderar minst 17 glas om dagen men det finns även exempel på kurer som bestod av 8 liter vatten om dagen i flera veckor. På hälsobrunnarna kunde det mer vetenskapliga brunnslivet leva sida vid sida med det mer folkliga bruket, med ett årligt besök vid källan på midsommar- eller trefaldighetsafton. Och ibland kunde hälsobrunnen helt enkelt vara en gammal offerkälla som kanske fyllets igen vid reformationen. Hjärne ondgör sig över den vidskepelse som allmogen utövade vid Medevi på midsommarnatten. De kastade pengar och kors i källorna och bad till helgonen. De drack och badade. Och de slogs om att skumma av den tunna hinnan på vattnet för att använda den som undergörande ögonsalva.

En särskild brunn vid Medevi var *Rödbrunnen* vars kraftigt rödockrafärgade vatten ansågs bota ofruktsamhet. Brunnsintendenten blir 1799 ögonvittne till hur några kvinnor fyller vatten därur på flaskor. Genom att sedan dricka av Rödbrunnens vatten sju torsdagskvällar i rad, så skulle deras ofruktsamhet upphöra. Till Rödbrunnen är många traditioner knutna. En handlar om att heliga Katarina, heliga Birgittas dotter, skulle ha befallt ofruktsamma kvinnor att fasta och bedja samt att därefter på midsommarnatten dricka av det röda vattnet i Medevi.

Till tröst för Hjärne kom dock det mer »ordnade« brunnsli-

vet efter hand att blomstra på Medevi. Under 1700- och 1800-talen växte dessutom över hundra andra brunnspplatser fram i Sverige och man behövde inte längre åka utomlands för att dricka brunn. Men till skillnad från förhållandena vid de kontinentala hälsobrunnarna, var svavelkällor sällsynta i Sverige och varma källor saknades helt.

Carl von Linné engagerade sig också i brunnslivet. År 1761 beskriver han i *Levnadsordning vid en surbrunn* hur vattnet renar blodet och mildrar det skarpa i vätskorna och att det är därför man kan bli frisk enbart genom vattendrickning. Surbrunnsvattnet löser salterna i kroppen och driver ut dem genom urinvägarna, vilket Linné anser vara särskilt bra i Norden där man åt mycket saltad föda. Även levnadsordningen vid brunnen är viktig för att inte motverka vattenmedicineringens goda effekter:

Kroppsrörelse – är bra men bör ske sparsamt när man nyss druckit vattnet på morgonen. Promenader är lämpliga, liksom att rida i skritt eller trav eller att långsamt färdas i vagn. »För dem som inte lida av nervsvaghet är det lämpligt att sväva av och an i en gunga.« Dans och annan häftigare kroppsrörelse bör man spara till senare under dagen.

Sömn – är viktig för matsmältningen och stärker nervsystemet. Helst ska man sova från nio på kvällen till fyra på morgonen, då man går upp för att dricka vatten.

Diet – en sparsam, lättsmält föda rekommenderas. Syrlig, salt, fet eller rå mat bör undvikas.

Uttömningar – genom mineralvattnet befrämjas tarmens och blåsans tömningar. En kontinuerlig genomströmning är viktig för kurens verkan.

Affekter – »Ett glatt och lugnt sinne, en angenäm omgivning, förnöjelse och bortkastande av alla bekymmer stärker nervsys-

temet, vederkvicker kroppen och gör att allt går med liv och lust ... bör man efter middagen idka sällskapsliv, slå sig lös under oförargligt sällskapsliv med likasinnade vänner, välja dans, musik, anekdoter m.fl. sådana oskyldiga nöjen, där inga djupare tankar behövas, och därför söka sig till lustiga och trevliga sälls-kapsbröder. Men om allt detta fattas, så gives dock tillfälle att på skogklädda kullar och blomsterströdda ängar förnöja sig med att beundra växter, insekter och andra djur.«

Men brunnskurerna kom också att bestå av olika medicinska bad. Svavelbad ansågs lindra reumatism, gikt och syfilis. Och ibland ordineras både vattendrickning och varma bad för att lindra t.ex. giktvärk. Varför denna kombination skulle vara verk-ningsfull anger Olaus Magnus redan 1555 i en beskrivning av en vattenkur på kontinenten:

»... i det att å ena sidan de inre delarna varda renade genom den ymniga vätskan. Å andra sidan de yttre frigöras genom den dragande kraften. Så kommer det onda liksom mellan två eldar och varder äntligen öfvervunnet.«

Badkurerna vid hälsobrunnarna var lika grundliga som vatten-drickandet och kunde pågå i timmar. Hela 1800-talet fortsatte dock mineralvatten att vara ett viktigt läkemedel. En stor del av apotekens försäljning bestod av olika buteljerade mineral-vatten. Kunde man inte ta sig till brunnsorterna så kunde man i alla fall ta del av mineralvattnens läkedom. Exempel på svenska mineralvatten på flaska var Ramlösa och Karlstads järnvatten. Vissa brunnsorter fortlever än idag i Sverige och har fått ett nytt uppsving med den senaste tidens spa-anläggningar. En del lever vidare på flaska, som t.ex. Ramlösa, Porla och Loka.

»Uslingarna«

Filantropin var en viktig del av brunnslivet. Alla skulle ha tillgång till det välgörande vattnet. Medan de välbärgade brunns-gästerna i vissa fall mest kom för att roa sig, kom fattighjonerna eller »uslingarna« som de kallades, för att bli botade.

De fick kostnadsfritt mat, logi, läkarvård och brunnsvatten. Detta finansierades genom donationer eller insamlingar, ofta i form av de »böter« som erlades vid brott mot brunnsreglerna. Vid kortspel kunde hela eller delar av potten tillfalla de mindre bemedlade. I den nyligen utkomna *Ett paradiset på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880* beskriver Elisabeth Mansén kurortskulturen som ett försök att återskapa ett paradisiskt liv på jorden. Hälsobrunnen kan ses som en värld i miniatyr där idealet är att överbrygga såväl skillnader mellan könen som sociala skillnader mellan olika samhällsgrupper. En oskriven lag var att ingen fattig skulle avvisas från det undergörande vattnet. Paradiset borde i princip vara öppet för alla. Denna harmoni mellan kropp och själ och mellan människor, understryks av

En liten akvarell, 6 x 5 cm, påträffad i en nålbok av chagrin, som tillhört kammarrättsrådet Marie Louise Lewin född 1795. Akvarellen föreställer Djurgårdsbrunn på 1820-talet, till vänster syns brunnsalongen från 1804 och till höger apoteksbyggnaden från 1743, som fortfarande står kvar. Apoteket tillhandahöll olika medikamenter och artificiella mineralvatten. Det sistnämnda trängde mer och mer undan den naturliga hälsokällans vatten och på 1800-talet uppges den nedre källans vatten endast begagnas till bad. Nordiska museets arkiv.

den natursköna omgivningen och den balanserade dieten och kroppsrörelsen och sist, men inte minst, lagom med roande nöjesliv.

Men det var en jämlikhet med modifikation. Fattighjonen hade inte tillgång till samma nöjesliv som de betalande gästerna och ibland uppmanades de att dricka brunn mycket tidigt på morgonen för att inte störa de andra gästerna. Uslingarnas rekreation bestod av ledighet, miljöombyte, mat, sömn, vård och husrum, vilket kanske var lika åtråvärt ur deras perspektiv.

Källorna på Djurgården

År 1690 upptäckte Urban Hjärne en hälsokälla på Djurgården och 1750 återupptäcktes en ännu äldre medeltida katolsk offerkälla som blivit igensatt under reformationen. Detta ledde till att Djurgårdsbrunn utvecklades till en »fashionabel« brunnsort dit även kungligheterna tog sig för att dricka brunn. År 1742 beviljades tillstånd att uppföra badhus, fattighus, ett hus för samtliga brunnsгäster samt ett värdshus.

Den källa som först upptäcktes av Hjärne kallas den nedre. Det var den som användes 1747 när kronprinsparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika gjorde ett besök.

Den övre källan upptäcktes 1750. Då påträffades »samma källåder, som kort efter reformationen blivit igenkastad, men förut varit offerkälla«. Detta påstående antyds i *Boken om Stockholm* från 1901 vara ett sätt att »få brunnen i ropet«. Ibland uppges denna källa vara en katolsk offerkälla och ibland påstås den till och med ha varit i bruk redan under hednisk tid.

Båda källornas vatten beskrevs på 1700-talet ha en lindrig järnsmak och fina luftblåsor, men den övre återupptäckta of-

ferkällan ansågs vara »starkare« och det var den som huvudsakligen användes i fortsättningen.

I VIII:e bandet av *Läkaren och naturforskaren* publicerades 1787 en »Topographisk och Chemisk underrättelse om de på Kongl. Djurgården varande Hälso-källor«. Där beskrivs hur de båda källornas avlopp förenas utanför den nedre källan i en gemensam kanal som leder vattnet till det strax söder därom belägna badhuset. Badhuset låg alltså inte nere vid vattnet, vid Djurgårdsbrunnsviken, utan uppe på land nära källorna och man badade i brunnsvatten. År 1787 var badhuset nybyggt och innehöll två olika rum där personer av båda könen kunde få såväl kalla som ljumma bad, med eller utan dusch. År 1781 fick hovapotekare Schulz vid Djurgårdsbrunn tillåtelse av Gustav III att för badhuset vid brunnen, mot betalning, få hämta ifrån Loka källa, ett ankare (=39,26 liter) gyttja. En rättighet som fortfarande utnyttjades 1842, då Loka-gyttjebad ännu gick att beställa.

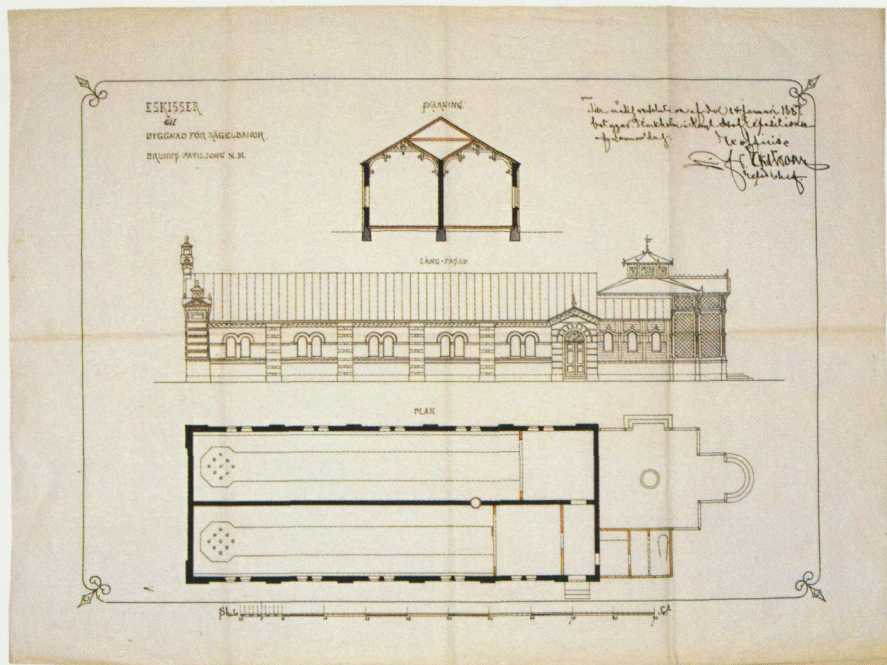
År 1787 redogörs även för de andra byggnaderna vid brunnen. Förutom badhuset fanns en huvudbyggnad med ett trettio-tal vackert tapetserade rum för brunnsgäster. Från huvudbyggnaden ledde en täckt gång till en stor salong som tjänade både som kyrka och »spatsergång« för brunnsgästerna, som vid vardera änden har en bekväm nedgång till vilken av källorna de behagar välja. Salongen innehöll även en biljardsal. Dessutom fanns en mindre byggnad för fattiga av båda könen, samt ett kök för deras behov. Det fanns även ett kökshus, en iskällare, vagnshus och stall samt en byggnad för brunnsbetjäningen.

Naturen kommenteras som redan så vacker i sig själv, med lövskogar och lustplatser och vackra utsikter och skuggiga platser, att några särskilda planteringar för att skapa spatserplatser inte behövs.

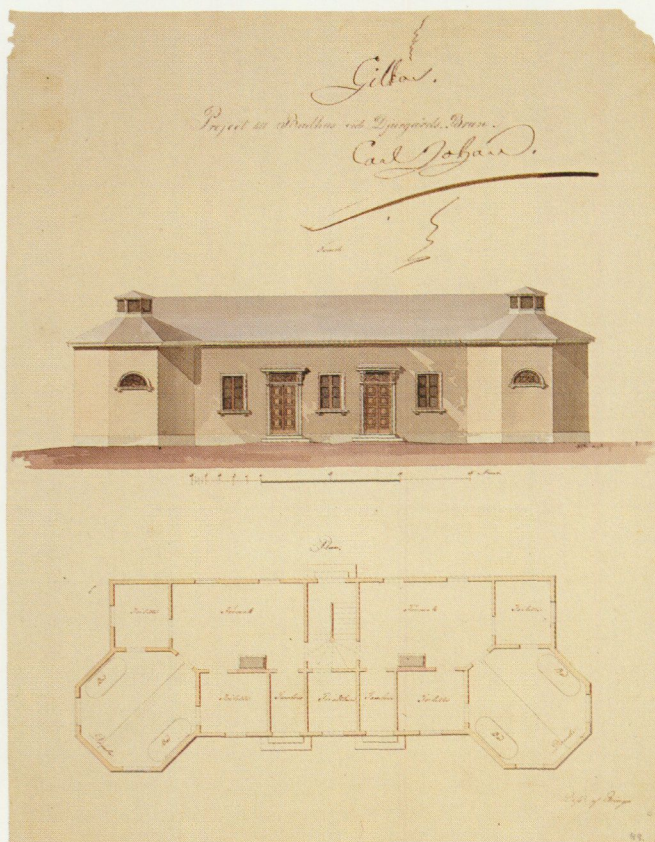

Träbyggnad med genombruten spaljékonstruktion kallad brunnshuset eller brunnskiosken. Foto i Stockholms Stadsmuseum.

Ett stort trevåningshus uppfördes 1804 över källorna, ibland kallat kyrkobyggningen och ibland brunnssalongen. Där fanns en stor sal, kallad kyrkan, och två grundmurade källor samt två små rum troligen för utskänkningen av brunnsvattnet. På övervåningen var 26 bostadsrum belägna. Detta hus ersattes 1887 med »stora kägelbanan«, en lägre byggnad innehållande två kägelbanor. Mot dess norra gavel, över den övre brunnen, restes en verandaliknande utbyggnad av träspaljé, kallad brunnshuset eller brunnskiosken. Hit flyttades de kryckor som tidigare förvarats i valven vid den förra brunnsbyggnaden och som 1906 skänktes till Nordiska museet. Brunnskiosken revs 1936 och ersattes av en murad stenbrunn ute i det fria, som fortfarande står kvar.

Ritning över stora kägelbanan som uppfördes 1887. Vid Djurgårdsbrunn bildades 1913 »Klothildaklubben« med Anders Zorn, Carl Larsson, Erik Axel Karlfeldt och Albert Engström bland medlemmarna. De träffades en gång i veckan för att rulla klot och äta middag. Inuti brunnskiosken vid den norra gaveln var den norra hälso-källan belägen, vilket troligen markeras av den runda ringen som syns mitt i byggnaden på planritningen. Den mindre ringen mellan kägelbanorna skulle kunna vara den södra källan. Foto Kurt Eriksson, Riksarkivet. Original i Slottsarkivet.

Ritning, badhus. Ritningen till det badhus som uppfördes 1832 på Djurgårdsbrunn, försedd med Carl XIV Johans godkännande. Kungen var en ofta sedd gäst på Djurgårdsbrunn när han sommartid vistades på det närbelägna Rosendals slott. I de fyra badrummen tillhandahölls alla sorters varma och kalla bad samt »Loka gyttjebad» enligt ett gammalt tillstånd att hämta badgyttja från Loka. I anslutning till badrummen finns »toilette- och konversationsrum». Byggnaden finns kvar än idag, ombyggd till bostad. Foto Kurt Eriksson, Riksarkivet. Original i Slottsarkivet.

Djurgårdsbrunns storhetstid var framför allt under 1800-talets första hälft, då många sökte sig hit sommartid för att kurera sig, men även för att roa sig med baler, maskerader, konserter och annat umgänge. År 1832 uppfördes ett nytt orientaliskt inspirerat varmbadhus med två kupoler som släppte ner dagsljuset i badavdelningen. Djurgårdsbrunnskanalen tillkom 1834, vilket bidrog till brunnens popularitet genom att ångbåtar kunde ersätta roddarmadammernas småbåtar.

Under 1840-talet dalade intresset för Djurgårdsbrunn och 1857 upphörde all brunnsdrickning, men utvårdshuset fortsatte länge att vara ett populärt utflyktsmål. Sorgligt nog brann vårdshuset ner 1987, men kvar finns apoteksbyggnaden som fungerat som huvudbyggnad och brunnshotell sedan 1743.

Välgöreheten vid Djurgårdsbrunn

Vid sidan av det blomstrande brunnslivet satte man en ära i att »utöfva välgörehet mot de arma lidande sjuklingar och krymp-lingar, som i bjärt kontrast uppenbarade sig sida vid sida med de mera lyckligt lottades sorglösa, njutningsrika liv«.

Välgöreheten vid Djurgårdsbrunn hade varit ett viktigt inslag redan från början. Ett fattighus hörde till de första byggnaderna som uppfördes på platsen 1742. År 1790 testamenterade sjökap-tenen Ahlström en fastighet i staden för att avkastningen skulle användas till de fattiga som besökte brunnen. Narcissanerorden hade bildats på 1790-talet för att ge understöd åt ett antal min-dre bemedlade sjuka ståndspersoner. Under 1810-talet bidrog de förmögnare brunnsгästerna till verksamheten vid »sjuk-huset« på Djurgårdsbrunn. Åren 1815–1818 fick 118 fattiga sjuklingar fri läkarvård och fritt underhåll där.

Brunnsdrickning under 1840-talet. Oljemålning av C. G. Ulfspärre. Det stora trevåningshuset till höger på bilden är kyrkobyggnaden eller brunnsalongen från 1804. Den lilla tempelliknande byggnaden i mitten är »lilla kägelbanan« från 1827, som även kallats »sockerståndet«, troligen för att där varit ett förfriskningsställe. På baksidan var själva kägelbanorna belägna. Målning och foto i Stockholms Stadsmuseum.

Det Josefinska ortopediska institutet som anlades 1827 var särskilt avsett att lindra de fattiga sjukas lidande. Professor Nils Åkerman var en pionjär inom ortopedin i landet och han behandlade här patienterna med mekaniska apparater, stödjedag, elektriska behandlingar, vattenkurer och sjukgymnastik. För att få verksamheten att gå ihop bildade han aktiebolag. Karl XIV Johan, som ofta besökte brunnen när han vistades vid det närbelägna Rosendals slott, gynnade verksamheten genom att köpa en stor post, vilket gav verksamheten ett uppsving.

Johan Lundin och Djurgårdsbrunn

Försöket att koppla Johan Lundin till Josefinska ortopediska institutet misslyckades ju eftersom han dog redan 1808. Men däremot fanns ett militärt sjukhus på Kastellholmen vid den här tiden. Detta ledde till ett återbesök på Krigsarkivet, där Johan Lundin lyckligtvis återfinns i sjukjournalerna. Källorna berättar att vår man lidit av mer än gikt. Han hade både syfilis och skabb. År 1803 fick han en bakteriell inflammation. Sedan fick han »Rheumatism för hvilket brukades Antireumatica men utan förmon«. Diagnosen »giktvärk« kom 20 maj 1804 och sedan: »Afgången till Djurgårds hälso Brunn d 24 juni 1804.« Där kom beviset att han faktiskt besökt brunnen, att det är rätt man vi har till kryckorna. Den 16 mars 1805 inkom han till sjukhuset på Kastellholmen med en oregelbundet återkommande feber och en skabb för vilken han ordinerades »balnea calida«, dvs. varma bad. Fick han dem kanske återigen på Djurgårdsbrunn? Han skrevs ut från sjukhuset på Kastellholmen den 31 juli.

Under åren 1806 och 1807 är han sjuk på sjukhuset och 1808 avlider han den 23 december av feber. Han kanske aldrig blev

frisk från den oregelbundet återkommande febern från 1805. Kanske var det malaria eller reumatisk feber han led av.

Vad vet vi då om Johan Lundins sista år och kryckornas öde? År 1804, den 24 juni, kom Johan Lundin till Djurgårdsbrunn, för en brunnskur mot sin giktvärk. Han kan inte ha varit i någon vidare kondition efter alla de sjukdomar han haft innan dess, som syfilis, skabb och inflammation. Troligen kom han i någon av roddarmadamernas små båtar, kanske direkt från sjukhuset på Kastellholmen. Förmodligen var det fritt logi i fattighuset eller något annat enklare boende som stod honom till buds.

Hur kunde då hans brunnskur ha sett ut? För det första måste han ha gått och lagt sig tidigt på kvällen för att orka upp tidigt på morgonen för att dricka brunn. På fastande mage tog han sig på sina kryckor den korta biten från fattighuset, över vägen, förbi apoteksbyggnaden och bort till den nybyggda (1804) brunssalongen, en långsträckt trevåningsbyggnad strax bredvid. Där inne tog han sig fram till en av källorna för att dricka dagens första glas av hälsovattnet. Det var klart och kallt, hade smak av järn och lite luftbubblor. Sedan drack han ett glas ungefär var tjugonde minut och när han varit på Djurgårdsbrunn en tid kanske han lyckades komma upp i de av Hjärne rekommenderade 17 glasen, eller de på ett annat ställe angivna 3 kannorna (1 kanna=2,617 liter) vatten. Detta tog säkerligen några timmar och mellan glasen skulle han gärna promenera lite, inne i brunnshuset eller utomhus. Men på grund av giktvärken och kryckorna blev det nog inte så mycket promenerande för Lundin, åtminstone inte i början. Men kanske på slutet – det visar sig nämligen vid mätning av kryckorna att de skiljer sig 1 dm på längden. Den ena är 122 cm lång och den andra 112 cm. Det skulle kunna tyda på att han sågade av den ena, när han

blivit lite bättre, och använde den som käpp i stället.

När dagens brunnsdrickning var avklarad var det dags för frukost. När han träffade brunnsläkaren vid ankomsten hade han nog fått förslag på lämplig diet under kuren, med mild, rogivande föda. Därefter kanske han gick till badhuset som låg strax söder om apoteket och brunnssalongen, för ett ört- eller gyttjebad som ordinerats, förhoppningsvis mera varmt än ljunmet. Han kände hur han piggnade till av värmen och kolsyran i badet. Det var inte många gånger i sitt liv han hade legat i ett badkar. Efter några timmar i badet var det middagsdags och därefter promenad.

Johan Lundin kan inte ha dött på Djurgårdsbrunn, eftersom han dog den 23 december och brunnsterminen varade från juni till augusti. Vi vet att han var på Djurgårdsbrunn sommaren 1804 (möjligen också 1805 för balnea calida, badkuren mot skabben) och förmodligen blev gikten bättre eftersom den inte återkommer i handlingarna. Det är möjligt att han blev så pass bra från sin giktvärk genom brunnskuren att han offrade – lämnade sina kryckor och gick.

De sparades i brunnssalongen bland de andra kryckorna som »botade patienter« tacksamt lär ha kvarlämnat. I *Djurgården förr och nu* från 1925, skriver författarna: »Det skvallrades rätt mycket om dessa relikter och vem vet, hur det med dem hängde ihop?« Man kan ju även tänka sig att det var angeläget att de visades upp för att bidra till marknadsföringen av brunnen.

I *Dagligt liv i Norden på 1500-talet* skriver Knud Fabricius 1932, angående kryckor och andra källoffer, att de inte bara hade lämnats kvar som ett uttryck för att den sjuke hade blivit botad. Man vågade helt enkelt inte lämna stället utan att låta ett minne av sig stanna kvar, annars skulle hela resan varit förgäves.

Dagens spa-anläggningar lägger tonvikten vid att bota kropp och själ från stress. Man lockar med utrymme för alla själar, flärd och skönhet, god och nyttig mat, motion på land och i vatten, massage och olika behandlingar. Det kunde nästan vara reklam för en hälsobrunn på 1700- eller 1800-talet. Foto Hålsans Hus – Spa Erikslund i Ängelholm.

Men hur kunde Johan Lundin bli så frisk att kryckorna inte behövdes? Om det inte var vattnets mirakel så finns det andra element i brunnskuren som kunde varit bidragande. Den innehöll såväl miljöombyte, frisk luft och vila som diet och motion. Och dessutom vattendrickning och varma bad. Det låter inte olikt en fastekur på nutidens hälsohem. Och inom dagens alternativmedicin och hälsokoströrelse rekommenderas ofta fasta och diet som ett botemedel mot reumatism. Dessutom används värme allmänt för att lindra reumatism.

*

En och samma vattenkälla kan ha varit i bruk inom hednisk källkult och som katolsk offerkälla, därefter som folklig hälsokälla och samtidigt som vetenskapligt belagd hälsobrunn.

Tron på vattnets undergörande krafter lever vidare. Idag dricker vi 20 liter buteljerat vatten per person och år i Sverige. Konsumtionen har fördubblats på tio år. Detta trots att vi har ett av världens renaste vatten i våra kranar, av vilket vi också dricker stora mängder.

Vattenflaskan på skrivbordet har blivit en modeaccessoar bland hälsomedvetna och vattnet sägs hjälpa mot både det ena och det andra, t.ex. åldersrynkor och diverse fysiska besvär.

Under en längre tid har det förekommit diffusa hälsoråd om att man bör dricka upp till två liter vatten per dag för att man ska må bra. Urban Hjärnes rekommendationer går igen. Några klart vetenskapliga belägg för detta verkar inte finnas. Däremot varnas för de inkontinensbesvär som kan bli följden av för mycket vattendrickande.

Idag buteljeras vatten och smaksätts och förpackas för att passa olika målgrupper. Mineralvatten i halvliters plastflaskor med skruvkork har blivit mode bland ungdomar.

Hos dagens new age-representanter finns en tro på att man kan uppnå hälsa och harmoni genom rätt energibalans i vattnet. Med speciella vattenvirvlar på vattenkranen balanseras energin i vattnet så att den hamnar på en harmonisk nivå mellan polerna plus och minus. Den energi det handlar om är »jordstrålning, mikrovågor och subtila magnetiska fält«. Människor som blir riktigt gamla påstås ha en naturlig energibalans i kroppen på samma sätt som de gamla hälsobrunnarna skulle ha det i vattnet.

Vattnets renande och läkande kraft verkar både invärtes och utvärtes. Man badar inte enbart för att bli ren. Medicinska bad kan tas i kurerande eller förebyggande syfte. Bad kan verka avslappnande och öka det fysiska och psykiska välbefinnandet. Allt från gytjebad till jacuzzi erbjuds gästerna på dagens spa-anläggningar. Precis som förr på Djurgårdsbrunn, fast källvattnets egen kolsyra ersatts av jacuzzins artificiella luftbubblor.

Vattnets koppling till nöje och njutning är gammal. Redan de gamla romarna kombinerade badande med angenämt sällskapsliv. Vid offerkällorna roade man sig med dans och marknadsliv och hälsobrunnarna hade sitt kägelspel och sina baler och maskerader.

Än idag är vi beredda att lägga ner en förmögenhet på att köpa hälsa och harmoni genom vattnet. Är det ungdomens källa, dold djupt inne i myternas värld, som vi fortfarande letar efter när vi besöker spa-anläggningar eller dricker hälsovatten? Spa tolkas ibland som en förkortning av »salus per aqua« dvs. hälsa genom vatten.

Sturebadet på bilden grundades 1885 med grundfilosofin att få människor att »må bra i kropp, själ och tanke«. Foto Sturebadet, Stockholm.